

Gravvårdar av gjutjärn

Bergslagens kontrakt, Västerås stift

2015-2016

Anneli Borg
Charlott Torgén
Rapport 2016:3

Engelbrektsgratan 3
702 12 ÖREBRO
Tel. 019-602 87 00
www.olm.se

Texterna samt bilderna i denna rapport har licensierats med Creative Commons licens.

www.creativecommons.se

Texterna i denna rapport är skrivna av Anneli Borg och Charlott Torgén
Bilderna i denna rapport är tagna av Anneli Borg och Charlott Torgén, om inget annat anges.

INLEDNING	5
METOD, SYFTE OCH MÅL	6
GJUTJÄRNETS HISTORIA	7
VAD HAR VI HITTAT	9
HÄLLAR	12
KORS	21
INSKRIPTIONSPLATTOR	33
STAKET OCH ANDRA TYPER AV INHÄGNADER	36
MÄRKSYSTEM	43
URNOR	44
ÖVRIGA GRAVVÅRDAR MED OLIKA UTFORMNING	47
FÄRGSÄTTNING	50
STÄMPLAR OCH TILLVERKARE	53
MOTIV OCH SYMBOLER	57
ÖVRIGT GJUTJÄRN PÅ KYRKOGRÄDARNA	59
SKADOR, UNDERHÅLL OCH ÅTGÄRDER	61
FRÅGESTÄLLNINGAR OCH KONSTATERANDEN	69
SLUTORD	70
ADMINISTRATIVA UPPGIFTER	71
KÄLLOR OCH REFERENSLITTERATUR	72

Inledning

Kyrkogårdar och begravningsplatser är ofta anläggningar med en lång historia. Genom deras framväxt och utveckling över tid utgör de värdefulla kulturmiljöer. Det är av stor vikt att dessa miljöer vårdas och bevaras inför framtiden på ett föredömligt sätt.

En vandring på kyrkogården berättar om lokalbefolkningen och dess lokala historia. Inskriptioner på gravvårdarna kan berätta om yrken, vilka vittnar om kunskap, näringar och samhällsfunktioner som funnits i trakten, och släkter kan följas bakåt i tiden. Gravvårdar och även kyrkogårdar uppvisar arkitektoniska strömningar och skiftande ideal samt visar på äldre tiders hantverksskicklighet i detaljer som till exempel sten- och gjutjärnsarbeten.

Örebro läns museum har under flera år, på uppdrag från församlingar i Västerås stift samt i Strängnäs stift, utfört inventeringar av kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar. Under inventeringsarbetet har det framkommit brister i kunskapen om dessa gravvårdar men även brister i underhåll/skötsel av dem. Många av dem har i dag inga gravrättsinnehavare utan är återlämnade till församlingen.

I arbetet med inventeringarna har det framkommit regionala särdrag inom länet. I Bergslagens kontrakt finns vid flera kyrkor gravhällar av gjutjärn från 1600- och 1700-talen. Gjutjärnshällarna i sin helhet med sin inskription och sitt material, samt övriga vårdar av gjutjärn, vittnar om järnhanteringen som var betydande för bygden. Järnhanteringen tog fart redan på 1500-talet och nådde sin storhetsperiod under 1800-talets andra hälft. Det gjutna järnet ansågs vara framtidens material och var vid den tiden högsta modet.

Trots att det fortfarande finns många gravvårdar och föremål av gjutjärn kvar, på bland annat kyrkogårdarna, vet vi lite om bakgrunden till framställningen av dessa föremål. Vilka bruk tillverkade gravvårdarna? Hur togs modellerna och förlagorna fram? Vilka influenser påverkade utformningen? Gravvårdarna är tidstypiska representanter och visar på vår industrihistoriska utveckling samt på vårt industrihistoriska kulturarv.

På grund av ”tidens tand” och bristande underhåll håller gravvårdarna av gjutjärn på att försvinna från våra begravningsplatser. Det är därför angeläget och viktigt att dokumentera det gjutjärn som ännu finns kvar, öka kunskapen om det och ta fram riktlinjer för hur det skall tas om hand i framtiden. Genom att studera gravvårdarna i fält, inventera och dokumentera dem finns möjlighet att få mer kunskap om vilka gravvårdstyper som finns, var och vilka som tillverkade dem och förhoppningsvis även få mer kunskap om hur de spreds.

Som en följd av detta har Örebro läns museum på uppdrag av Västerås stift under 2015 och 2016 genomfört ett projekt för att dokumentera gjutna gravvårdar i Bergslagens kontrakt, Örebro län. Avsikten med projektet har varit att få en större kunskap om dessa gravvårdar samt att få ett underlag som kan vara en hjälp för den fortsatta förvaltningen av desamma.

Metod, syfte och mål

Metod

Projektet har omfattat 21 kyrkogårdar i Bergslagens kontrakt, Västerås stift, vilka har gravvårdar av gjutjärn. På dessa kyrkogårdar har samtliga gravvårdar av gjutjärn inventerats. Arbetet har också bestått av litteratur- och arkivstudier. Materialet har sedan sammanställts till denna rapport.

På kyrkogårdarna finns förutom gravvårdar av gjutjärn även andra detaljer och föremål som urnor, bänkar, grindstolpar, trappor, skyltar, vattenposter m.m. Även dessa föremål är viktiga att bevara. De har ett kulturhistoriskt värde och utgör en del av kyrkogårdens historia. Dessa ting har givits ett eget kapitel i rapporten.

En svårighet under inventeringsarbetet har uppstått då vissa gravvårdar, många staket till exempel, består av både smitt och gjutet järn. Här var det i bland svårt att bedöma huruvida gravvårdarna skulle tas med i arbetet. En bedömning har gjorts från fall till fall. I de fall där det gjutna järnet har varit minimalt och mycket enkelt utformat har gravvårdarna valts bort.

Varje inventerad gravvård redogörs för i en egen blankett under avsnittet Bilagor. I blanketten anges gravvårdens kulturhistoriska värde. För de här inventerade gravvårdarna anges det kulturhistoriska värdet vara att de är av gjutjärn. Många av gravvårdarna har dock ett större/bredare kulturhistoriskt värde, förutom att de är av gjutjärn, då de ingår i ett sammanhang på kyrkogården. Då detta projekt varit inriktat på gravvårdar av gjutjärn har vi valt att lyfta just detta kulturhistoriska värde för att tydliggöra detta.

Fältinventeringsmaterialet kan innehålla mer information än vad som redogörs för i blanketterna.

Syfte

Arbetets syfte är att identifiera och fördjupa kunskapen om det i dag bevarade beståndet av gravvårdar av gjutjärn på kyrkogårdarna i Bergslagens kontrakt, den del av Örebro län som ingår i Västerås stift.

Ett övergripande syfte är att öka kunskapsunderlaget som ett led i vård och bevarande av gjutjärn på kyrkogårdarna.

Mål

Målet med projektet är att öka kunskapen om gravvårdar av gjutjärn från 1600-talet och fram till 1900-talet.

Genom att inventera, dokumentera, göra arkiv- och litteraturstudier, analys och rapport kunna presentera en nulägesrapport. Ett mål med arbetet har också varit att ge ett underlag för skötsel och underhåll av dessa vårdar.

Gjutjärnets historia

I Närke och Bergslagen har järnframställning bedrivits i något mer än 2000 år!

Järnframställningen är intimt förknippad med länets historia och har på många sätt bidragit till att forma och utveckla området till vad det är idag. Landskapet med malmrikt berg, skog och vatten har gett invånarna en möjlighet att försörja sig på bergsbruket, vilket i sin tur format landskapet och människornas miljöer. Det har i sin tur bidragit till många av de kulturmiljöer som finns i länet i dag. Kyrkogårdarna utgör en kategori av dessa kulturmiljöer.

Det första järnet framställdes av myrmalm, sjömalms och rödjord som brändes i ugnar. Järnet som framställdes i denna process innehöll inte så mycket kol utan var smidbart direkt. De tidigaste fynden av sådana ugnar har påträffats på några platser i länet och är från äldre järnålder, dvs. från tiden 500 f. Kr – 400 e. Kr. Järnframställningen vid denna tid var troligtvis endast för husbehov.

Under medeltiden sker en expansion inom området. Redan på 1100-talet börjar man bryta bergmalm. I Noraskog har påträffats rester av en masugn från samma århundrade. Masugnen gjorde det möjligt att utvinna mer järn under en kortare tid, vilket genererade ett överskott som kunde användas för avsalu. Den ekonomiska tillväxten ökar i området. Under 1300-talet får bergsmännen privilegiebrev som ger dem ensamrätt att utnyttja gruvorna som till större delen bestod av dagbrott. Under samma århundrade anläggs Löa hytta och Pershyttan. Även om bergsbruket börjar ge en större avkastning under denna period utgör det ett komplement till bondens vanliga näring i form av jordbruk, jakt och fiske.

Järnet som framställdes i masugnarna blev så kallat tackjärn, ett järn med för mycket kol som behövde färskas för att kunna smidas. Det gjutna järnet lär, i Europa, först ha påträffats som ett önskat resultat från järnframställningen i samband med att järnet tagit upp för mycket kol. Först på 1300-talet ses fördelarna med det gjutna järnet för att så småningom under 1500-talet bli allt vanligare.

Under 1500-1600-talet och Sveriges stormaktstid sker en stor tillväxt i Bergslagen, bergsbruket blir alltmer industriellt och verksamheten får en mer formell organisation. Gustav Vasa och hans söner drev på utvecklingen av bergshanteringen då det här fanns möjlighet att exportera varor och därmed tjäna pengar. Många hyttor, hamrar och städer anläggs under denna tid liksom många av herrgårdarna har sina rötter i 1600-talet. Under perioden anläggs kronobruk där tillverkningen ofta bestod av gjutning av kanoner och kulor samt vapensmide. Ett exempel är Gulsmedshyttans kronobruk som anlades redan i mitten på 1500-talet.

De första gjutna föremålen gjöts direkt vid masugnen genom att man lät det smälta järnet rinna ner i sandbäddar som formats. Till detta behövdes gjutare.

Gjutarna var inte inordnade i skråväsendet, utan hade rätt att utöva sitt yrke på landsbygden. De vandrade mellan bruken och kunde köpa sig ett dygn eller två för att gjuta sina alster. Ett bruk kunde också anlita en gjutare för att gjuta det som behövdes på bruket eller för avsalu.

I takt med att befolkningen ökade, ökade även trycket på kyrkan vilket gjorde att många kyrkor byggdes under 1600-talet. Karakteristiskt för Bergslagen är de faluröda timmerkyrkorna klädda med spån som härstammar från 1600-talet. Det är också från denna tid som de första gjutjärnshällarna är daterade.

Under 1760-talet gjorde den tekniska utvecklingen att gjutandet av järn kunde skiljas från masugnen, genom reverberugnen, och särskilda gjuterier anlades. Många gånger var det bruksägarna som anlade gjuterier som ett komplement till tackjärnsproduktionen. Många av de tyngre föremålen gjöts fortfarande vid masugnen. De största gjuterierna under 1700-talet var Carlsdal och Wedevåg. Under 1800-talet Brevens bruk.

Teknikutvecklingen gick framåt och framställningsprocessen av det gjutna järnet förenklades genom införandet av kupolugnar. Samtidigt byggdes järnvägen ut och bidrog till att nya och längre transportvägar blev möjliga. Tidigare fraktades godset främst på vattenvägar. Utvecklingen leder till att gjutjärnet nådde sin storhetsperiod under 1800-talets andra hälft och föremål av materialet blev mycket vanliga. Det första riktigt stora projektet med voluminös järnkonstruktion i Sverige var tornspiran på Riddarholmskyrkan i Stockholm. Spiran gjöts av Åkers styckebruk i Sörmland 1838-39 och monterades fram till 1841. Det symboliska genombrottet för gjutjärnet brukar härledas till världsutställningen i London 1851 och invigningen av Crystal Palace. I Sverige byggs Palmhuset i Göteborg 1878.

Samtidigt som bergs- och järnbruket har sin storhetstid i Sverige ökar konkurrensen från utlandet och många mindre bruk hade svårt att klara de investeringar som krävdes. Följden blev att flertalet av bruken lades ned - bruksdöden. Endast ett fåtal blev kvar genom att de satsat på till exempel vidareförädling av järnet eller helt lagt om till andra näringar.

Många av de miljöer som finns kvar kan berätta historien på olika sätt. Kyrkogårdarna har oftast en mycket lång kontinuitet och bär en stor del av vår historia. I denna rapport är det kyrkogårdarna och främst gravvårdarna av gjutjärn som berättar sin del av historien.

Viktigt att komma ihåg är det som återfinns på kyrkogårdarna i dag är - just i dag. Gravvårdar kan ha plockats bort och i flera fall har gjutna hällar tidigare sålts. Det fanns många fler gravvårdar av gjutjärn, än i dag, på de kyrkogårdar som undersökts i detta projekt.

Vad har vi hittat

Avsnittet redogör för antalet gravvårdar av gjutjärn som inventerats på varje kyrkogård.

Bergskyrkogården

Bergskyrkogården har sju gravvårdar av/med gjutjärn. Fyra kors varav två av genombruten typ och två av helgjuten typ. En stående gravvård i nygotisk stil, en grav med pollare och kätting samt en grav omgärdad med staket av gjutjärn.

Cederborgska

Cederborgska kyrkogården har fyra gravvårdar av/med gjutjärn samt en gravbyggnad med gjutet räcke och andra detaljer av gjutjärn. Tre kors varav ett av genombruten typ och två heljutna klöverbladskors. En stående gravvård i nygotisk stil samt gravbyggnaden med gjutna detaljer.

Fellingsbro

Fellingsbro kyrkogård har åtta gravvårdar av/med gjutjärn. Fyra kors varav två är heljutna klöverbladskors, ett är ett enkelt helgjutet kors och ett är av genombruten typ. Två gravvårdar som är omgärdade med staket av gjutjärn, en gravvård som är omgärdad av ett staket där stolparna är gjutna och staketsektionerna är smidda samt en heljuten stående häll/gravvård.

Grythyttans kyrka

Grythyttans kyrkogård vid kyrkan har åtta gravvårdar av/med gjutjärn. Tre kors av helgjuten typ där ett av dem har genombruten dekor runt mitten där korsarmarna möter varandra. En stående gravvård i nygotisk stil, tre gravvårdar omgärdade med staket av gjutjärn samt en gravvård som består av en fyrkantig plint av gjutjärn krönt med en stor urna, även den av gjutjärn.

Grythyttans kyrkogård

Grythyttans nya kyrkogård har tre gravvårdar av/med gjutjärn. En liggande häll, en urna på sockel av sten samt en fyrkantig plint av gjutjärn krönt med en stor urna, även den av gjutjärn.

Guldsmedshyttan

Guldsmedshyttans kyrkogård har tre gravvårdar av/med gjutjärn. En urna med lock på sockel av sten, ett kors av genombruten typ samt en liggande häll.

Spannarboda kyrkogård

Spannarboda kyrkogård har inga gravvårdar av eller med gjutjärn.

Hjulsjö gamla kyrkogård

Hjulsjö gamla kyrkogård har åtta gravvårdar av/med gjutjärn. Två kors, varav ett är ett helgjutet klöverbladskors och ett är av genombruten typ. Två stående, genombrutna gravvårdar. En liggande häll omgärdad av pollare och kätting, lika pollare och kätting finns runt ytterligare en gravvård. En gravvård omgärdad med staket av gjutjärn samt en gravvård omgärdad med smitt staket med stolpar och detaljer av gjutjärn.

Hällefors kyrkogård

Hällefors kyrkogård har åtta gravvårdar av/med gjutjärn. Tre gravvårdar omgärdas med staket av gjutjärn var av en är en stående genombruten vård. Två hällar, en består av två stora släta liggande hällar och en liggande häll inne i kyrkan. Tre urnor, en stående på sockel av sten och två gravvårdar med löst stående urnor.

Hörken

Hörkens kyrkogård har inga gravvårdar av eller med gjutjärn.

Järnboås

Järnboås kyrkogård har sex gravvårdar av/med gjutjärn. Två kors av heljutet typ var av det är ett klöverbladskors. Tre gravhällar, en uppställd inne i kyrkan och två i ett förråd. En urna stående på sockel av sten.

Lindesbergs kyrka

Lindesbergs kyrka har fjorton gravvårdar av gjutjärn. Två klöverbladskors. Tolv hällar, fem ligger utomhus och sju är placerade på väggarna i vapenhuset och i kyrkorummets bakre del.

Lindesbergs norra kyrkogård

Lindesbergs norra kyrkogård har fyra gravvårdar av/med gjutjärn. Två klöverbladskors. En hög smal urna på stensockel med plakett, även den av gjutjärn. En gravvård omgärdad med pollare och kätting av gjutjärn.

Lindesbergs södra kyrkogård

Lindesbergs södra kyrkogård har tre gravvårdar av gjutjärn. Ingen av dem står kvar på ursprunglig plats utan står uppställda vid minneslunden. Två klöverbladskors samt en stående gjuten häll.

Ljusnarsbergs gamla kyrkogård

Ljusnarsbergs gamla kyrkogård har femton gravvårdar av/med gjutjärn. Sex kors varav två av genombruten typ, ett klöverbladskors, tre av helgjuten typ vara av två även omgärdas av staket av gjutjärn. Tre gravvårdar av gjutjärn med olika utformning var av en även omgärdas av staket av gjutjärn. Fem gravvårdar omgärdade med staket av gjutjärn, på en av gravarna står en lös urna av gjutjärn. En gravvård omgärdad med pollare och kätting av gjutjärn.

Ljusnarsbergs nya kyrkogård

Ljusnarsbergs nya kyrkogård har fyra gravvårdar av/med gjutjärn. Ett kors av helgjuten typ, Två liggande hällar som hör till en och samma grav samt två gravvårdar omgärdade med staket av gjutjärn.

Nora södra kyrkogård

Nora södra kyrkogård har tjugofyra gravvårdar av/med gjutjärn. Fjorton kors varav sex av helgjuten typ, tre av genombruten typ och tre klöverbladskors. Två stående gravvårdar, två gravvårdar med inskriptionsplattor av gjutjärn var av den ena har en löst stående urna av gjutjärn. Samt en liggande häll. En gravvårda omgärdad med stolpar och kedjor. Stolparna är av gjutjärn och består av kannelerade kolonner krönte med urnor. Två gravvårdar omgärdas av smitt staket med detaljer av gjutjärn samt två staket med stolpar av gjutjärn.

Nora norra kyrkogård

Nora norra kyrkogård har tretton gravvårdar av/med gjutjärn. Åtta kors varav tre av helgjuten typ med genombruten dekor runt mitten där korsarmarna möter varandra. Ett helgjutet kors med detaljer av smide samt fyra kors av genombruten typ. Två gravvårdar som är omgärdade med staket av gjutjärn samt två omgärdade med staket av både gjutjärn och smide. En urna stående på sockel av sten.

Näsby

Näsby kyrkogård har sjutton gravvårdar av/med gjutjärn. Fjorton kors varav nio av helgjuten typ, två av genombruten typ och tre klöverbladskors. En liggande häll. En gravvård med flera gjutna hällar som tillsammans utgör taket på en tumba. En gravvård med två urnor förankrade i stenramens övre hörnstenar.

Ramsbergs gamla kyrkogård

Ramsbergs kyrkogård har tjugosju gravvårdar av/med gjutjärn. (En häll finns inne i kyrkans vapenhus.). Tolv kors varav tre av helgjuten typ, sju av genombruten typ och två klöverbladskors. Elva hällar varav sex med motivet ”Nedtagandet från korset”, tre med motivet ”Uppståndelsen”, ett med ett dekorativ utformat kors samt en större häll med dödsallar, sädesax samt timglas. Tre urnor varav två stående på sockel av sten, en på fundament i marken. En gravvård omgärdad med staket av gjutjärn samt en stående gravvård med genombrutet krön i nygotik.

Rockesholms kyrkogård

Rockesholms kyrkogård har två gravvårdar av/med gjutjärn. En gravvård av gjutjärn omgärdad av staket av gjutjärn samt en gravsten med plakett av gjutjärn.

Viker

Vikers kyrkogård har fem gravvårdar av/med gjutjärn. Tre kors varav ett av helgjuten typ och två av genombruten typ samt två gravvårdar omgärdade av pollare med kätting.

Hällar

De gravvårdar vi redogör för här går under benämningen gravhäll. De äldst daterade gravvårdarna vi inventerat är s.k. gravhällar. Flertalet av de äldsta hällarna under denna kategori, i det inventerade området, ligger inte kvar på sin ursprungliga plats inne i kyrkans golv som häll över en grav utan är i dag utplacerade på kyrkogården eller som i Lindesberg placerade längs med väggen inne i kyrkan. Det fanns två typer av gravar som hällen kunde vara placerad över, murad eller jordfylld. Den murade graven var antingen ett enklare valv eller en mer avancerad gravkammare. Den andra gravtypen var med jord och fyllnadsmassor igenfylld så kallade ”mullgraven”.

På hällarna står vanligtvis inget dödsdatum. Det förekom att man beställde hällen innan man dog och att den redan låg på sin plats i kyrkans golv för att övriga besökare skulle se att personen i fråga hade råd att köpa sig en gravplats inne i kyrkan. Det var viktigt att synas både innan och efter döden, graven var en statussymbol. *”Thenna graf och häll tilhörer sexmannen erlige ock beskedlige Nils Andersson i Ö Lää des k:h: Karin Hindersd: barn och arfvingar”* står det på en häll daterad 1722. Liknande text finns på många av hällarna och indikerar på att man köpte grav och häll innan man dog.

I Bergslagens kontrakt i de kyrkor som är uppförda innan början av 1800-talet har sannolikt samtliga kyrkor haft gravar täckta med gjutjärnhällar inne i kyrkorummens golv. Sannolikt är också att det tidigare funnits fler hällar i t.ex. Ramsberg än vad som finns kvar idag. Det finns uppgifter om att Lindesbergs kyrka vid en renovering år 1851-53 avlägsnade och sålde många av kyrkans gjutna gravhällar och att eventuellt en av dem nu ligger på kyrkogården i Guldsmedshyttan. De som i dag finns kvar i Lindesbergs kyrka är placerade längs med väggarna i kyrkorummet, i tornets bottenvåning samt utanför kyrkan. Man vet att även Grythyttans kyrka haft gravhällar av gjutjärn. Dessa togs bort på 1850-talet och såldes som skrot till Hällefors bruk.

År 1783 kom en lag som förbjöd försäljning av gravvårdar både inne i kyrkorna och ute på kyrkogårdarna. Begravningar inne i kyrkorna förbjöds enligt lag år 1815 men seden levde kvar på sina håll ytterligare några decennier. I arbetet med inventeringen har vi inte hittat någon häll som är daterad senare än 1813.

De flesta gravhällar i inventeringen är uppbyggda på liknande sätt med ett centralt motiv i mitten. Över motivet ett fält med text över den som graven minner över och under motivet ett fält med bibeltext eller information om gjutaren. På flera av hällarna ser vi att fälten med text, textdelar med ramar, är utbytbara vilket är särskilt påtagligt där vi har flera hällar med samma motiv. Texten löper vanligtvis fritt inom en given ram utan att ta hänsyn till ordens uppbyggnad. Där raden tar slut delades ordet av. Mellan orden finns vanligtvis en ”prick” som skiljetecken.

Häll med kors som centralt motiv

De äldst daterade hällarna som påträffats under inventeringsarbetet tillhör gruppen med kors som centralt motiv. De skiljer sig alla åt även om de har flera gemensamma symboler och stilelement. Totalt fyra stycken hällar med kors har hittats vid inventeringen.

Bilderna ovan, den äldsta hällen vid Lindesbergs kyrka daterad 1637. Avståndet mellan orden är ovanligt stort på denna häll.

Till vänster en gravhäll på Ramsbergs gamla kyrkogård daterad 1700/1692. Årtalet 1700 kan utföra beställning eller dödsdatum för personen som är begravet. Snarlika hällar med kors i hällens mitt finns vid Lindesbergs kyrka var av en odaterad. De äldst daterade hällarna i inventeringen är två i denna grupp daterade 1637 och 1647.

Hällar med enklare/olika utformning

Dessa hällar utgör inte en homogen grupp och ingen häll är den andra lik. Totalt tre hällar av dessa olika typer har hittats vid inventeringen.

Gravhäll som i dag ligger i korgolvet i Hällefors kyrka daterad 1656. Texten på hällen är i ovanligt hög relief i jämförelse med övriga hällar i Bergslagen.

Gravhällen till vänster finns i Järnboås kyrka daterad 16 juni 1663. Under inskriptionsytan finns inskriptionen IHS, Jesusmonogram. Hällen till höger i Lindesbergs kyrka daterad 1673. Båda hällarna är enkelt utformade med lite dekor och text.

Hällar med uppståndelsemotiv

Bilden till vänster visar en gravhäll i Lindesbergs kyrka där dödsdatum saknas, daterad av gjutaren 1655. Bilden till höger visar en häll från Ramsbergs kyrkogård, även den saknar dödsdatum, daterad av gjutaren 1685. Man kan se på båda hällarna att det inte var ovanligt att gjutningen inte blev helt perfekt. Av allt att döma accepterades detta av beställaren.

Totalt åtta hällar med Uppståndelsemotivet har hittats vid Lindesbergs kyrka och på Ramsbergs gamla kyrkogård. De tidigaste med detta motiv finns i Lindesberg och är daterad 1675, den yngsta i Ramsberg är daterad 1701. Den äldsta finns i Ramsberg daterad 1791. I sin uppbyggnad påminner de mycket om hällarna med kors där det centrala motivet är placerat i en rundbågig portal/nisch med timglas, dödskallen, blommorna ovanför samt ram och inskriptionsband.

Vad man kan se på dessa hällar ändras utformningen av texten något mellan de hällar som är daterade av gjutaren 1655 respektive 1685. På de daterade 1655 står årtalet i löpande text och finns endast vid Lindesbergs kyrka. De daterade 1685 är årtalet placerat i en ruta i form av ett beslag, av dessa finns en i Lindesberg och tre i Ramsberg. I övrigt är motiven de samma med uppståndelsen i mitten och ett timglas ovan till vänster, en dödskalle med korslagda benknoter till höger och i mitten två blommor över motivet. Hällarna kan även skilja sig något i mängden personlig text över de som hällarna minner om samt i ramen. Ramarna på de som är daterade 1685 är något smalare på långsidorna. Det ser ut att vara samma ram som tidigare men några cm i ytterkanten saknas.

Hällar med motiv nedtagandet från korset

Totalt nio hällar med motivet ”Nedtagandet från korset” har hittats under inventeringen. Fem stycken i Ramsberg, tre stycken i Lindesberg och en i Guldsmedshyttan. Dessa har ett tidsspänn från år 1706 till år 1813. De är samtliga så gott som identiska i sin utformning med motivet ”Nedtagandet från korset” som centralt motiv, symboler för de fyra evangelisterna i hörnen, ett eller två språkband och dekorativ ram/dekor som löper runt hällen.

Den äldsta från 1706 är bland annat något lägre och smalare och har inget årtal ovan lagerkransen som de andra, se bild längst ned till vänster. Den yngsta från 1813 är den enda med detta motiv som har information om gjutaren, G.E och L A Gjuteri. Ett antal år efter att den yngsta tillverkats, år 1815, förbjöd man begravingar inne i kyrkan och präster och adel började begravas även de ute på kyrkogårdarna.

På bilder till vänster en gravhäll på Ramsbergs gamla kyrkogård daterad 1722. Hällar med detta motiv har hittats vid Lindesbergs kyrka och på Ramsbergs gamla kyrkogård samt i Ramsbergs kyrka. Dessa hällar är mest lika inom sin grupp. Den äldsta som är daterad 1706, och är något mindre än övriga, har ej årtalet ovan lagerkransen utan i löpande text. Den yttersta ramen kan skilja sig något åt, några har en slät och ”platt” ram (se vänster bild) medan andra har en profilerad ram. Bild till höger visar en profilerad ram.

Ytterligare något som skiljer den äldsta hällen från övriga hällar i denna grupp är den översta inskriptionsytan. Ytan saknar en markerad ram, texten är försänkt och ser ut att vara en bibeltext. Övriga inom denna grupp har en markerad rundad ram och den förhöjda inskriptionen minner över den som är begravd och äger graven.

I Örebro läns museums samlingar finns gjutmodellen ovan till höger. Modellen är tillverkad i trä för en gjutjärnshäll av de slag som placerades inne i kyrkorummen. Motivet på gjutmodellen har vi inte hittat på någon häll i Bergslagens kontrakt, Västerås stift. Däremot finns en häll i Kils kyrka, Strängnäs stift, tillverkad av denna gjutmodell men med en annan inskription, 66 år senare. Modellen och hällen i Kils kyrka visar på att man tillverkade en gjutmodell som användes många gånger, man bytte i detta fall endast inskriptionen. Gjutmodellen är daterad 1693 och hällen i Kils kyrka 1759. På ett flertal av de inventerade hällarna kan man se spår av spikskallar och springor från gjutmodellen. Detta syns även på hällen ovan där man tydligt ser en vertikal rand efter springan mellan brädorna i gjutmodellen.

På bilderna ovan kan man se hur bokstäverna längst ut till vänster i inskriptionen på gjutmodellen anas i vänstra kanten av inskriptionsytan på den högra hällen.

På bilderna ovan kan man se att gjutmodellen varit bemålad. Det finns rester av röd färg och kredering på översta bilden, blå färg och kredering på bilden nedan.

Hällar av varierande utformning

Den äldsta är från 1790, en uppmurad grav täckt med flera hällar av gjutjärn. Den yngsta är från 1975. Samtliga med olika utformning och tillverkade för en grav ute på kyrkogården. Liggande hällar av gjutjärn är ovanliga efter 1800-talets början. När de bemedlade började begravas ute på kyrkogårdarna så frångick man de liggande hällarna och gravvårdarna fick en annan utformning. I inventeringen har vi hittat två troligtvis från sent 1700-tal, två från 1800-talet samt tre stycken från 1900-talet.

Olof Johan Dalmans familjegrav uppförd 1790 på Näsby kyrkogård täckt av gjutna hällar med inskription. På bilden till höger kan man tydligt se hur inskriptionen fogats samman av lösa bokstäver och siffror har fästs på, troligtvis en bräda före gjutning.

Ovanligt stor gravhäll av gjutjärn troligtvis från sent 1700-tal. Hällen är dekorerad med symboler för livet och dess förgänglighet i form av dödsallar och timglas. I vardera hörnet finns en blomma. I mitten en förhöjd oval med fyra små hål. Möjligen kan det ha suttit en inskriptionsplatta där. Hällen har sex järnrings fästa med märlor. Hällen finns på Ramsbergs gamla kyrkogård.

Gravvård på Ljusnarsbergs kyrkogård. Hällen med inskriptionsplatta är troligtvis från 1834 vilken man senare under 1800-talet kompletterat med det stående fundamentet. På bilden till höger kan man se att det ursprungligen suttit en platta, troligtvis för inskription, i fundamentets mitt. Troligt är att det även stått något ovan på delen av gravvården.

Familjegrav på Ljusnarsbergs nya kyrkogård bestående av två samkomponerade små hällar av gjutjärn. Den övre från 1964 och den nedre från 1975.

Kors

Före 1815 begravdes de bättre bemedlade inne i kyrkorna, medan den övriga befolkningen begravdes på kyrkogården. From 1815 blir det förbjudet att begravas inne i kyrkorna och alla ska begravas på kyrkogården. Med detta följer ett nytt mode. Från att tidigare haft liggande hållar väljs nu ofta stående gravvårdar, bl. a. av gjutjärn. Korset är en av våra vanligaste kristna symboler och blir som symbol en vanlig modell för de gjutna gravvårdarna under 1800-talet, men även under 1900-talet. De äldsta typerna av de gjutna korsen är oftast enkelt utformade, släta och helgjutna. Till skillnad från hållarna har korsen oftast ett dödsdatum, dvs de beställdes troligen i samband med dödsfallet.

Släta kors

Det tidigaste korset vi påträffat står på Södra kyrkogården i Nora. Det är från 1827 och utgörs av ett enkelt slätt kors placerat på en relativt hög samt profilerad sockel, även den av gjutjärn. Vi har påträffat samma typ av kors med delvis samma sockel på samma kyrkogård. Det andra korset har en lite lägre sockel men är i övrigt helt likt. Det tyder på att man kunnat köpa till delar för att förändra gravvården. Efter tycke, smak och plånbok.

Gravvården från 1827 har ingen inskription, utan har troligtvis haft en inskriptionsplatta fäst eller hängandes på korset från början.

Bilderna nedan visar ytterligare ett tidigt kors, från 1832. Det står på kyrkogården vid Ljusnarsbergs kyrka. Korset har löstagbara plattor på fram och baksida. Dessa lösa plattor gjorde det möjligt att byta inskription efter önskemål. Många av de släta korsen saknar i dag inskription. De har förmodligen haft inskriptionsplattor fästskruvade eller hängandes.

Korset har lösa plattor, med inskription, som skruvats fast.

På de tidigare korsen verkar det som att det vi idag upplever som estetiskt, är underordnat informationen. Har informationen, t ex namnet, inte fått plats på en och samma rad, har det fått fortsätta på raden nedanför. Samma fenomen återfinns på de äldre gravhällarna där informationen löper fritt inom en given ram. Några regler för stavning fanns inte, vilket avspeglar sig i dessa tidiga kors där stavningen och bokstäverna inte är helt korrekta. Läs- och skrivkunnigheten var vid tiden inte allmänt utbredd, vilket säkert påverkat såväl stavningen som bokstavsutformningen.

Inskriptionen på korset lyder: MARJA HANSDOTER. I inskriptionen har S:et och T:et placerats upp och ner samt D:et och E:et vänts bak och fram. Inskriptionen är dessutom så lång att stjärnorna, som borde sitta i högra korsarmen, inte fått plats. Järnboås kyrkogård.

Inskriptionen på korset lyder:
HÄRADS DOMAR^{EN} ERIC IAN
SSON
F. D 24 OT.
1790
DÖD 17
MARS 1854

Bokstäverna varierar i storlek och orden har helt sonika avstavats och låtits fortsätta på raden nedan då utrymmet tagit slut. Kyrkogården vid Grythyttans kyrka.

Exempel på fler släta kors. Det vänstra korset står på Södra kyrkogården i Nora och är från 1850. Det högra korset står på Ramsbergs gamla kyrkogård och är från 1838.

Inskriptionen på de tidigare korsen är inte alltid rättstavad eller vad vi dag anser som estetiskt utformad. Den ger förutom information om personen gravvården är rest över, även en bild av hantverkaren bakom tillverkningen av korset. Inskriptionens utformning bidrar i stor utsträckning till gravvårdens kulturhistoriska värde.

Olika tiders mode och stilideal avspeglas också i gravvårdarnas utformning. Under 1800-talets slut får de annars släta korsen en rikare utformning.

Större kors från 1800-talets slut med en goticerande dekor i korsarmsavsluten samt med stiliserande dekor, bland annat vallmopakslar. En rikt profilerad sockel återfinns troligtvis under markytan.

Släta kors förekommer också under 1900-talet, även om de är vanligast under 1800-talet.

Bilden ovan visar ett kors på Nya kyrkogården i Ljusnarsberg, från 1932 med en fastlödd inskriptionsplatta av koppar.

Bilden till höger visar ett kors på Norra kyrkogården i Nora, från 1901, med inskriptionsplatta med emalj samt detaljer av smide.

Kyrkogårdarna och gravvårdarna präglas av människorna i samhället, av deras tankar och ideal. Det gör att till exempel gravvårdarnas utformning kan få stora lokala variationer. Ett exempel är de många släta korsen på Näsby kyrkogård från 1900-talets mitt. Under inventeringsarbetet har det varit svårt att avgöra om dessa kors är gjutna eller om de är tillverkade på annat sätt. Vi har valt att ta med dem då de är av järn samt utgör en viktig del av kyrkogårdens karaktär och kulturhistoriska värde.

Enkelt utformat kors på Näsby kyrkogård, från 1945. På kyrkogården finns många enkelt utformade kors från årtiondena kring 1900-talets mitt.

Klöverbladskors

Under 1830 talet blir klöverbladskorsen vanliga. De är som vanligast under 1800-talets mittersta decennier, fram till omkring 1860/70-talen. Modellen finns även under 1900-talets första hälft, om än inte alls lika vanlig. Det finns flera olika varianter av klöverbladskors på de inventerade kyrkogårdarna. Till skillnad från de släta korsen påträffas många klöverbladskors som är påfallande lika. Kanske har de tillverkats på samma ställe. Små variationer förekommer, som till exempel utformningen av fästen. Det tyder på att de kan ha tillverkats på olika ställen eller att modellen förändrats under tidens lopp. Modellerna kopierades fritt vilket kan vara en av anledningarna till att de är så lika varandra.

Bilden till vänster visar en mycket vanlig modell av klöverbladskors med en förhöjd sockel, också den gjuten. På vissa av dessa socklar utgörs inskriptionsytan av en separat platta.

Klöverbladskors på Södra kyrkogården i Nora, på gjuten sockel med inskription på såväl kors som sockel. Gravvården är även placerad på en bas av huggen granit.

Korsen har i flera fall stjärnor i korsarmsavsluten. I vissa fall tre stjärnor i varje korsarmsavslut. Korsen är mycket lika varandra men små variationer förekommer.

Klöverbladskors, på vänstra bilden, med en stjärna i övre korsarmen på korsets framsida. Samma kors, bilden ovan, har tre stjärnor på baksidan. Notera att korset på vänstra bilden endast har en låg sockel.

Inskriptionen på korsen förekommer oftast på själva korset. Har korset en förhöjd sockel finns inskriptionen ibland bara på sockeln, men ibland på både sockel och kors.

Bilderna nedan visar ytterligare en modell av klöverbladskors. Vid Lindesbergs kyrka har ett kors påträffats, från 1847. På Fellingsbro kyrkogård finns två kors från 1954 respektive 1962, exakt lika det från Lindesberg. Korsen i Fellingsbro är några av de yngsta korsen på de inventerade kyrkogårdarna.

Bilden längst till vänster visar korset vid Lindesbergs kyrka, från 1847.

Korset på högra bilden står på kyrkogården i Fellingsbro och är från 1962.

Några kors av modellen nedan har påträffats, både med och utan inskription.

Korset är troligtvis från den tidigare delen av 1800-talets andra hälft och har spår av blymönja och svart färg. Observera den dekorativt utformade kanten på korset.

Klöverbladskors på Norra kyrkogården, Lindesberg. Årtal saknas då gravvården troligtvis haft en lös inskriptionsplatta ursprungligen, som med tiden försvunnit.

Under inventeringsarbetet har det påträffat några klöverbladskors tillverkade av J. & C. G. Bolinders Mekaniska Verkstad i Stockholm. Dessa kors är från 1850- och 60-talen. De har en rikare dekor och symbolik i sin utformning.

Två klöverbladskors tillverkade av J & CG Bolinder. Det vänstra korset står på Näsby kyrkogård och det högra korset på Södra kyrkogården i Nora. Observera att det högra korset saknar puppan och fjärilen längst upp på mittersta korsarmen.

Sista siffran i inskriptionen på det ena korset har nitats fast i efterhand, av någon anledning. Har det blivit fel vid beställningen eller har siffran av någon anledning behövt lagas?

Korsets sockel är märkt med J. & C. G. BOLINDER. STOCKHOLM.

Bilderna nedan visar klöverbladskors från sekelskiftet 18/1900. Utbudet av gravvårdar av gjutjärn ökade under 1800-talets slut vilket hänger samman med industrialiseringen och järnvägens framväxt. Den här perioden var gjutjärnets storhetsperiod. Under 1900-talet läggs många järnbruk ner och gjutjärnet förlorar sin status. I Bergslagen fortsätter bergshanteringen i mindre omfattning men har fortfarande viss betydelse.

Korsen står på Södra kyrkogården i Lindsberg. Korset på den högra bilden var ursprungligen bemålat. På de förhöjda partierna påträffades en grön färg och på de försänkta delarna silverfärg samt på basen rester av en röd kulör.

Genombrutna kors

Järnet har sin storhetstid under 1800-talets andra hälft, då industrialismen och utvecklingen går framåt på många håll. Det gjutna järnet var framtidens material och högsta mode under 1800-talets slut. Konsten att gjuta järn utvecklas vilket avspeglar sig ibland annat korsen som under denna period får en mycket friare utformning. Korsens utformning hänger också samman med modet och intresset av att blanda olika tiders mönster och former. Korsen som tillverkades vid denna tid har en otrolig detaljrikedom.

Kors där murgröna slingrar sig kring ett kors av tunna trädstammar eller pinnar. Korset står på Gamla kyrkogården i Ramsberg. Denna modell av kors är relativt vanlig.

Genombrutet kors i goticerande stil med mycket stor detaljrikedom. Södra kyrkogården i Nora samt Vikers kyrkogård.

De genombrutna korsen har sällan en gjuten inskription utan är oftast kompletterade med lösa inskriptionsplattor på själva korset eller sockeln. Ett undantag finns på Södra kyrkogården i Nora där själva modellen för gravvården återfinns i fler exemplar men utan gjuten inskription.

Bilden ovan och till vänster visar ett genombrutet kors med gjuten inskription. Södra kyrkogården i Nora.

Under 1800-talets slut blandades de traditionellt kristna motiven med olika tiders och kulturers symbolspråk. Det resulterade i att de genombrutna korsen många gånger blev mycket detaljrika, med många symboler som en del av sin utformning. En variant av kors som tillverkades vid denna tid, har så kallad knut- och ögleornamentik. Korsen finns i en mängd olika utföranden, med stor variation och symbolrikedom.

Kors med knut- och ögleornamentik. Gamla kyrkogården i Ljusnarsberg.

Bilderna nedan visar några fler genombrutna kors samt den stora detalj- och symbolriktighet som dessa kors har.

Bilderna nedan visar genombrutna kors från 1900-talets början och första hälft.

Genombrutna kors i goticerande stil från 1900-talets början.
Guldsmedshyttans kyrkogård samt Norra kyrkogården i Nora.

Två av de yngsta genombrutna korsen finns på kyrkogården vid Näsby kyrka. De är från 1920-tal resp 1950-tal.

Inskriptionsplattor

Sättet man tillfört inskription till korsen är spännande. Många av korsen saknar idag inskription. På flera kors, oftast släta kors, återfinns spår i form av skruvhål. Det är spår av tidigare inskriptionsplattor som skruvats fast. Plattorna kunde också fästas med ståltråd. Troligtvis har fästningsanordningen rostet sönder vilket förklarar varför många kors inte längre har någon inskription. Möjligt är även att det funnits inskriptionsplattor på staketen som fästs på liknande sätt som på korsen.

Inskriptionsplatta av koppar med mycket dekorativt utformad inskription. Gamla kyrkogården i Ramsberg.

Dekoratitivt utformad inskriptionsplatta. Gamla kyrkogården i Ramsberg.

Inskriptionsplattorna är oftast mycket fint bearbetade, både plattan och texten. Inskriptionsplattorna finns i olika typer av material. De kan vara av koppar, järn eller liknande, samt ibland emaljerade eller målade. Det finns även inskriptionsplattor av silver. På andra kyrkogårdar, utanför det här inventerade området, har det påträffats skrivna pappersark bakom glas.

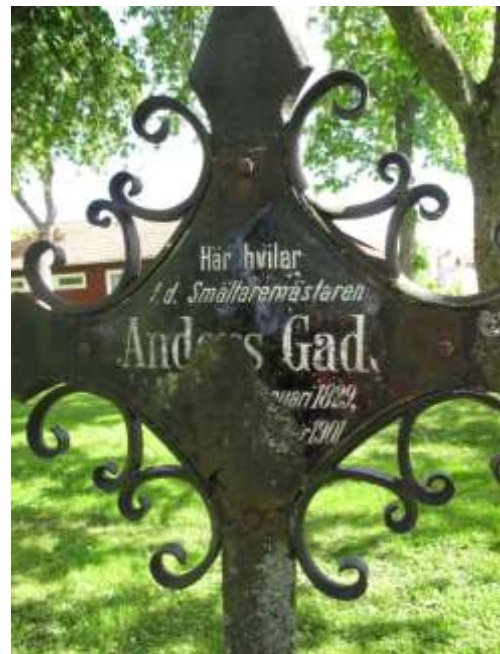
Dekoratitivt utformad inskriptionsplatta som anpassats efter korsets gjutna form. Norra kyrkogården i Nora.

Dessa inskriptionsplattor är också en del av korsens kulturhistoriska värde och vårt kulturarv och minst lika viktiga som korsen i sig. I dagens samhälle där det skrivs mindre och mindre för hand får de ett allt högre värde.

Inskriptionsplatta av koppar med mycket dekorativt utformad text.
Gamla kyrkogården i Ramsberg

Emaljerad inskriptionsplatta.
Norra kyrkogården i Nora.

Inskriptionsplatta som en gång varit målad. I plåten syns fortfarande spår av själva inskriptionen. Gamla kyrkogården i Ramsberg.

Gjutna inskriptionsplattor placerade på gravvårdarnas sockel eller som en del av den gjutna sockeln är inte ovanligt. Vikers kyrkogård.

I priskuranter står att läsa att korsen går att beställa med eller utan inskriptionsplatta. Bland de inventerade korsen återfinns ibland samma typ av kors, men med slät eller dekorativ yta beroende på om de skulle förses med inskriptionsplatta eller inte.

Bilderna visar samma modell av ett kors. De två högra bilderna visar samma kors med en detaljbild på korsets baksida för att visa den medvetna och detaljrika utformningen av gravvården. Gamla kyrkogården i Ljusnarsberg. Högra bilden visar samma modell av kors men med ett slätt mittparti där en inskriptionsplatta troligtvis suttit ursprungligen. Norra kyrkogården i Nora. Observera att de har olika socklar. Vänstra korset har en gjuten sockel av järn, medan det högra korset har en stensockel eller en gjuten av cement.

Staket och andra typer av inhägnader

Samtidigt med att förbudet mot begravningar inne i kyrkan kom började man anlägga kyrkogårdarna med rätvinkliga kvarter, grusgångar, trädplanteringar och trädkransar. Man började dela upp marken på kyrkogårdarna i olika områden köpegravar och allmänna gravkvarter som var gratis. I kvarteren med köpegravar var gravvårdarna mer eller mindre påkostade familjegravar med inhägnader, bland annat av gjutjärn.

När det gäller staket och andra inhägnader är de svåra att datera eftersom de inte är säkert att de är samtida med eventuell gravvård som finns på graven. Men troligt är att staketen som inventerats har ett tidsspänn från 1830-tal fram till omkring 1900-talets mitt.

Staketen ovan är troligtvis de äldsta vi inventerat och finns på Ljusnarsbergs gamla kyrkogård. Till vänster 1830-tal och det till höger 1840-tal.

Stor gravvård med påkostat staket där även sockeln är av gjutjärn. Staketet har ett märksystem för montering. Gravvården är rest år 1850.

Två likadana gravvårdar, både vård och staket är troligtvis uppförda i sin helhet under 1850-1860-talet.

Staketen tillverkades sektionvis med stolpar och eventuellt grind. Det vanligaste var att de är monterades på en sockel av granit eller av kalksten. Mer påkostade staket kunde även ha en sockel av gjutjärn och även ett lås på grinden. Under inventeringsarbetet har vi hittat två staket vars grindar har ett litet hjul i underkant. Det rullande hjulet är till för att avlasta grindens tyngd, se bild längst ned till höger. De gjutna staketen är inte tillverkade specifikt för kyrkogårdarna utan köptes även för profan miljö.

Staket, troligtvis från 1890-tal. Det rullande hjulet är till för att avlasta grindens tyngd och på så vis upprätthålla grindens funktion under lång tid. Här har sockeln sjunkit och hjulet har tappat sin funktion.

Påkostat gjutjärnsstaket på gjuten sockel och grind med lås, troligtvis uppförd på 1870-talet.

Odaterat staket, troligtvis från 1800-talets andra hälft. Det enda staketet i inventeringen som inte har någon gravvård innanför. Möjligt är att det funnits en inskriptionsplatta hängandes eller fäst på staketets insida.

Gravård på Södra kyrkogården i Nora, den enda i sitt slag, med gjutna kolonner i hörnen krönta med planteringsurnor. Mellan kolonnerna löper smäckra kedjor som smalnar av ut mot stolparna.

En relativt vanlig inhägnad med pollare och grov kätting som finns på flera av kyrkogårdarna. Inhägnaden finns avbildad på en priskurant daterad 1890, en priskurant från företaget Bolinders mekaniska verkstad i Stockholm.

Staket, troligtvis från början av 1900-talet. På bilden till höger kan man se en lödning i överliggaren och att sektionen glidit isär.

Stor familjegrav med stramt utformat staket med åttkantiga stolpar med korskrönta klot den första är gravsatt år 1916.

Gravvård inhägnad med gjutna pollare med kätting, troligtvis från 1920-1930-talet. Tre inhägnader av denna typ har påträffats i inventeringsarbetet.

Gjutjärn, smide och bandjärn

En annan variant av staket är de av både smide och gjutjärn som kom i slutet av 1800-talet då smidet blir populärt igen. Smidet ansågs vara ett finare material och en mer hantverksmässigt krävande teknik. Staketen har ofta pollare, krön på staketpinnarna och andra detaljer av gjutjärn.

En annan variant av staket var de av bandjärn och gjutjärn, även de med pollare och detaljer av gjutjärn. Dessa har vi endast hittat ett av i inventeringen.

Bilderna ovan och nedan är av smide och gjutjärn. Här kan man se exempel på att man inte alltid smide för hand av en smed utan att man använt förfabricerade järnprofiler. Detta förekom även på staket som var helt i smide.

Staket av bandjärn med pollare och detaljer av gjutjärn på Södra kyrkogården i Nora. Bilderna till höger visar detaljer av gjutjärn. I en priskurant från Haddebo Jernverk, tryckt 1895 finns ca 20 varianter på staket av bandjärn, en snarlik den ovan.

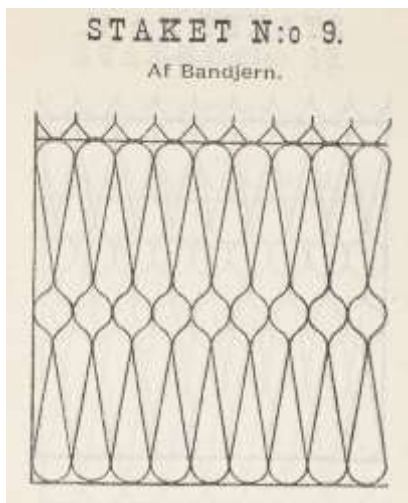

Bild ur Haddebo Jernverks priskurant 1895. Källa: KB:s samlingar.

Märksystem

Under inventeringsarbetet har vi hittat ett antal märksystem för montering på några av staketen på Ljusnarsbergs gamla kyrkokogård. Några olika typer förekommer. På bilden till vänster är det prickar på bultarna som även finns bredvid på sockeln samt ritsar över fogar på sockelns skarvar. På bilden till vänster har överliggaren märkning med romerska siffror som syns på var sida om stolpens kröndekoration. På bilden till vänster, ett system med prickar där överliggaren möter stolpen för sammanfogning.

Troligt är att det funnits på fler av staketen vi inventerat men att de är svåra att se på grund av rost, påväxt eller för många lager färg.

Märksystem är vanligt på malmkronor.

Urnor

Det finns två varianter av urnor. En där urnan utgör en symbol för askan, mer som ett begravningsmonument. Och en variant där urnan är en del av gravvården, men mer som ett planteringskärl. Gravvårdar där urnan utgör symbol för askan är inte vanliga som gravvårdar på de kyrkogårdar som inventerats i detta projekt.

Gravvård i form av urna från tidigt 1900-tal. Urnan av gjutjärn är placerad på en stensockel.
Guldsmedshyttans kyrkogård.

Gravvård i form av urna från sent 1800-tal. Urnan av gjutjärn är placerad på en stensockel som försetts med en inskriptionsplatta, också den av gjutjärn.
Bergskyrkogård Lindesberg

Odaterad urna.
Gamla kyrkogården i Ramsberg.

Gravvårdar i form av urnor från ca 1920-30-tal. Gravvården är av gjutjärn i sin helhet och tillhör samma släkt.
Gamla och Nya kyrkogården i Grythyttan.

Dessa fyra modeller, och fem gravvårdar i form av urnor, är de som påträffats under inventeringsarbetet.

Den andra modellen av gravvård, där urnan mer utgör ett planteringskärl, hör samman med parkidealet som även influerat kyrkogårdarna under 1800-talets slut. Dessa urnor förekommer lika mycket i privata trädgårdar som på kyrkogårdarna. I priskuranter görs oftast ingen skillnad på till exempel staket och urnor, huruvida de skulle användas till en gravvård eller för en privat trädgård. Även om det fanns särskilda priskuranter för gravvårdar också.

Urnorna är ofta placerade på en sten som utformats för att passa urnans fot. Den här typen av gravvård är betydligt vanligare och finns från 1800-talets slut till 1900-talets början.

Gravvårdar med urnor från sekelskiftet 18/1900. Urnorna av gjutjärn är placerade på stensocklar/livstenar som givits en medveten form för att passa urnornas fot. Järnboås kyrkogård samt Gamla kyrkogården i Ramsberg.

Mindre urna med ovanlig utformning. Urnan är avsedd för plantering. Gamla kyrkogården i Kopparberg.

Övriga gravvårdar med olika utformning

Som tidigare nämnt börjar man tillverka nya typer av gravvårdar under 1800-talets första hälft. Vanligt förekommande var stående gravvårdar med olika utformning/modeller men även liggande gravvårdar förekom. Modellernas variationsrikedom visar på gjutjärnets möjligheter.

Drygt ett tiotal stora höga gravvårdar finns på de inventerade kyrkogårdarna, bland annat i nygotisk stil. Den tidigaste är troligtvis från 1840-talet och den senaste från 1870-talet. Bilden till vänster visar en gravvård, troligtvis från 1846, på gamla kyrkogården i Ramsberg. Samtliga har ett rikt symbolspråk med trepass, fyrpass, kors, upp och nedvända facklor m.m. Vanligt är även genombrutna detaljer.

Det var de bättre bemedlade som hade råd med dessa stora gravvårdar. Samtliga har titlar såsom prost, kyrkoherde, byggmästare, komminister med flera.

Bilden nedan till vänster, gravvård på Cederborgska kyrkogården 1860-tal och till höger, gravvård på Bergskyrkogården rest år 1878, båda i Lindesberg. På den högra bilden, nedan, kan man se att den översta inskriptionsplattan av okänd anledning inte längre sitter på sin plats utan ligger lös på sockeln. Gravvården är inte gjuten i sin helhet vid ett tillfälle. Troligt är att den översta inskriptionsplattan sattes dit i efterhand då vården redan var rest vid dödsdatumet, 1914.

Till vänster, nedan, en gravvård som det finns fem stycken av inom inventeringsområdet. Den äldsta från 1853 och den yngsta från 1885. Bilden till höger, nedan, visar en ovanlig pampig familjegrav rest 1850. Vården har renoverats på senare år men har även ursprungligen haft förgylld inskription och dekor.

En ovanlig pampig familjegrav rest 1850. Vården har renoverats på senare år men har även ursprungligen haft förgylld inskription och dekor.

En stående gravvård från tidigt 1900-tal. Ovanlig på länets kyrkogårdar men är troligtvis en katalogprodukt. Den är ej liksidig.

Bilden till vänster visar en minnesvård från 1976. Den är tillverkad efter originalet som var tillverkad i kalksten 1766. Till höger, ovan, en gravvård av sten med inskriptionsplattor av gjutjärn, en för varje person som är begravd från 1940-tal till 1980-tal.

Gravkapellet på södra kyrkogården i Nora uppfördes 1847 av riksdagsmannen Ander Wedberg och används som begravningsplats för den Wedbergska släkten. De två bilderna längst ned visar Cederborgska familjegraven på Cederborgska kyrkogården i Lindesberg och är troligtvis uppfört på 1820-talet. I bruksorter var det inte ovanligt med byggnader med byggnadselement av gjutjärn. I Örebro län finns fler exempel på detta, Brevens bruks kyrka i Strängnäs stift och Karsdals kapell i Karlstad stift, båda uppförda på 1840-talet.

Färgsättning

I dag är flertalet av korsen som påträffas svarta och någon gång ibland vita, det gäller såväl de släta korsen som de genombrutna. Många träkors har målats vita och målas än i dag vita. Det vita står troligtvis för den ljusa sidan av lidandet, själens renlighet, oskyldighet samt helighet. Med all sannolikhet har även en del kors av gjutjärn målats vita av samma anledning, oberoende av korsets tillverkningsmaterial. Svart anses stå som sorgens färg och guld för överjordiskhet.

Vitmålat kors på Gamla kyrkogården i Ramsberg.

Det finns även kors med avvikande kulörer, som kors vars korsarmsavslut är målade i silverkulör eller hela kors i avvikande kulörer.

Kors som varit svartmålat med silverfärgade korsarmsavslut. Fellingsbro kyrkogård.

Kors som varit målat i grönt, silver och rött. På de förhöjda partierna påträffades en grön färg, på de försänkta delarna silverkulör samt på basen rester av en röd kulör. Södra kyrkogården i Lindesberg.

De järnstaket som återfinns i dag, är även de, oftast svartmålade. Det finns dock ett fåtal staket som har en annan färgsättning. Under inventeringsarbetet påträffades ett staket helt målat med silverfärg. På kyrkogårdar utanför det inventerade området, finns staket med dekor i avvikande kulörer som silver, vitt eller grönt. Den färgsättningen har troligtvis varit betydligt vanligare än vad den är i dag.

Bilden längst upp till vänster samt bilden ovan visar ett staket som en gång var helt målad i en silverimiterande kulör. Nya kyrkogården i Kopparberg. Bilden till höger visar ett staket vars stolpar samt lite av dekoren på staketsektionerna är målade i silverkulör. Staketsektionerna är annars svartmålade. Fellingsbro

Inskriptionen på gravvårdarna är idag många gånger målade i nyanserna vitt, silver eller någon gång i guld. Troligt är att det funnits variationer också tidigare. Troligt är även att dekoren på såväl gravvårdar som staket har kunnat ha en avvikande kulör. I priskuranter står att läsa att gravprydnader och kors kunde beställas målade och bronserade. På gravvårdar utanför det inventerade området har kors med dekor i till exempel guld och grönt påträffats.

Gravvård med dekor samt inskription i guld.
Gamla kyrkogården i Kopparberg.

Flertalet av de urnor som utgör planteringsurnor är målade i svart och silver. Oftast är det dekoren som fått silverkulör, men det finns många varianter på hur de två kulörerna kombinerats. Att urnorna är helt svarta är heller inte ovanligt. Denna typ av urnor utsätts för en hel del fukt vilket gör att de i många fall är rostiga och färgen är kraftigt avflagad. Det gör i sin tur att det kan vara svårt att bedöma kulör. Det kan också vara så att de målats om någon gång och kulörerna ändrats.

Urna i svart och silver. Gamla kyrkogården i Ramsberg.

Urna i svart med dekor som ursprungligen varit målad i silverkulör. Järnboås kyrkogård.

Stämplar och tillverkare

För att få en större förståelse och mer kunskap om såväl gravvårdarna som samhället är deras tillkomstprocess en pusselbit. Hur de gjöts, av vem och var? Hur spreds de? Det är viktiga frågeställningar i ämnet. Inom detta projekt har det inte funnits tid och möjlighet till att fördjupa sig i dessa frågeställningar. I de fall det påträffats stämplar eller någon annan form av märkning har de noterats, de utgör en del av gravvården och berättar något om dess tillkomst.

På de flesta av de äldre hållarna finns ingen märkning som berättar vilka gjutaren och modelltillverkaren var. Ofta saknas även brukets stämpel.

Den äldsta signerade gjutjärnshällen vi känner till är från år 1655. På hällen står: TENNE GRAF HAR AF H JOHAN F BESTÄLLT OCH GJUTIN ANNO 1655. Vilket innebär att hällen har beställts av Johan F, som också har gjutit hällen.

Äldsta signerade gravhällen från 1655, ligger utanför Lindesbergs kyrka. Texten löper flytande i tre rader där varje ord åtskiljs genom en punkt/prick. Vissa bokstäver har skrivits ihop, vilket var ett vanligt sätt. Kanske var det både arbets- och utrymmesbesparande?

Signeringen finns på flera gravhällar med samma motiv, Kristi uppståndelse. Hällarna behöver inte vara, och flera av dem är det inte, från 1655. Det beror på att gjutmodellerna till hällarna återanvändes vilket gör att själva hällen kan vara gjuten långt senare. Gjutarens signering lämnades orörd och endast inskriptionen/texten för den person som beställde hällen, ändrades.

Signeringen för gjutaren som gjutit gravhällen är placerad längst ner på hällen. Se bilden till höger och den gröna markeringen. Minnestexten över personen som beställt hällen är placerad längst upp. Lindesbergs kyrka.

Vid en närmare titt på dessa hällar blir det mycket tydligt att denna gjutmodell troligtvis var uppbyggd av delar som fogats samman. Tittar man närmare på hällarna syns tydligt i gjutningen, träramar för de olika motivdelarna, samt spår av spikskallar vid troliga sammanfogningar. Det går också att se ramverket som finns kring textpartier. Konstruktionen har troligtvis gjort det möjligt att byta ut text vid behov. Ett exempel är den personliga texten över personen hällen gjuts för, som behövt ersättas för nästa gjutning.

Likadana hällar finns, med andra signeringar. Troligtvis har gjutmodellen bytt ägare. På några hällar står WW. Det kan stå för släkten Werlin och Welam Werlin. Werlin lär ha varit en släkt gjutare i trakterna kring Nora och Lindsberg.

Samma motiv och modell som hällen ovan. Skillnaden är signeringen av hällen, i form av: "WW ANNO : 1685". Ytterligare en skillnad är att en textrad i partiet ovanför, med bibeltext, av någon anledning försvunnit. Gamla kyrkogården i Ramsberg.

Samma motiv och modell som hällen ovan. Skillnaden återfinns i partiet längst ner på hällen där det står: "P (bomärke?) HS". Denna häll är bitvis mycket sliten och därför svår att tyda vilket även svårgjort en datering. Lindsbergs kyrka.

Häll med motivet Kristi nedtagande. Denna modell av häll är något senare än den med uppståndelsemotivet. Det finns flera hällar i samma modell, men den senaste daterade hällen vi återfunnit, från 1813, är signerad "G. E." längst ner i vänstra hörnet samt i högra hörnet "L. A. GJUTERI". Gamla kyrkogården i Ramsberg.

Gjutarna vandrade mellan bruken och tog med sig kunskap och modeller. Det kopierades fritt och vissa av hällarna har påtagliga likheter utan att vara lika. Det går också att se att vissa av modellerna förändrats något lite med tiden. Kanske har de bytt ägare eller fått en skada som gjort att det krävts en förändring?

På de mer industriellt tillverkade gravvårdar och staket under 1800-talets slut och 1900-talets början finns järnverk eller mekanisk verkstad oftare med som tillverkare.

Sockel på en urna märkt med tillverkaren, som troligtvis är "Skoglund och Olson". Notera stenen som formats för att passa urnans fot, samt den dekorativa ytbearbetningen som stenen fått. Nya kyrkogården i Ramsberg.

Märkningen placerades medvetet väl synlig. Som på staket, vid grindöppningen, eller på framsidan av urnans sockel. Det tyder på att det varit viktigt att visa märkningen. Att det var något att vara stolt över.

Staket där tillverkaren gjort sitt avtryck. På bilden till höger står: "KOCKUMS J. V. KALLINGE No 7". Nya kyrkogården i Kopparberg.

På den dekorativt utormade skylten fäst på staketet på bilden ovan står: "S. LJUNGBLAD STATTENA HELSINGBORG". Södra kyrkogården i Nora.

Basen på ett klöverbladskors märkt med
"J. & C. G. BOLINDER.
STOCKHOLM."
Södra kyrkogården i Nora.

Trycket till en grind är märkt med
tillverkarens namn. Något svårtytt,
men det ser ut att stå ESKILSTUNA.
Norra kyrkogården i Nora.

Enkelt utformat kors med gjuteriets
stämpel längst upp på mittersta
korsarmen. "V. K. o. M. G. J"
Fellingsbro kyrkogård.

Motiv och symboler

Hällarna som är våra äldsta gravvårdar av gjutjärn har främst kristna motiv som bilden ovan till vänster med ”**Uppståndelsemotiv**”. Andra kristna motiv är ”**Nedtagandet från korset**”, **Kors**, symboler för de **fyra evangelisterna** men även andra symboler som **timglas** – symbol för tidens flykt samt **döds-kalle med korslagda benknötar** – en symbol för både förgängelse och uppståndelsen. **Sädesax** är, i bilden ovan till höger, en symbol för uppståndelsen men som senare under 1900-talets början och framåt även använts som yrkessymbol.

Fjärilen kan vara avbildad som en sommarfjäril, som den ovan till vänster eller som en enklare nattmal som den ovan till höger. Båda är en kristen symbol och står för själens odödlighet eller representera själen. På bilden till vänster finns även en **puppa** som tillsammans med fjärilen kan representera Jesus uppståndelse men även själens olika stadier.

Upp och nedvända facklor är en symbol för livets utslocknande. På bilden ovan till höger utgörs dekoren av två upp och nedvända, korslagda facklor sammanbundna med ett band. Bilden till vänster där de upp och nedvända facklorna utgör en del av gravvårdens utformning.

Två händer som fattar varandra i ett **handslag** kan stå för äktenskaplig kärlek mellan man och hustru men kan även symbolisera gud eller Kristus som möter upp och tar den avlidne vid hand. **Lampa/oljelampa** – är en kristen symbol som ersatte antikens fackal. Den symboliserar bland annat odödlighet och beredskap men även den heliga andens ljus.

Trepass är ett vanligt formelement på gravvårdar i nygotisk stil eller med nygotiska drag och symboliserar den heliga treenigheten. Även **fyrpass** förekommer och kan då symbolisera de fyra evangelisterna.

Övrigt gjutjärn på kyrkogårdarna

Parkidealet under 1800-talets slut avspeglas på många sätt även på kyrkogårdarna som vid denna tid får en medveten utformning. Gjutjärnet var det moderna materialet för tiden och många föremål av gjutjärn finns än i dag kvar på kyrkogårdarna från den tiden.

Gjutet staket, gjutna grindstolpar samt gjutna blomsterurnor som kröner grindstolparna. Norra kyrkogården i Nora.

Många parkbänkar finns fortfarande kvar på kyrkogårdarna och är en del av miljön. De är ofta dekorativt utformade i enlighet med det sena 1800-talets och tidiga 1900-talets stilideal.

Parkbänk med gjutna gavlar. I dag silverfärgade, vilket den kanske även var ursprungligen. Under skymtar dock en ljusare grön kulör. Fellingsbro kyrkogård.

På vissa kyrkogårdar finns fortfarande ett stort antal gjutna skyltar kvar. De utgör en del av kyrkogårdarnas kulturhistoriska värde. Södra kyrkogården i Nora.

Många kyrkogårdar har fortfarande kvar äldre vattenposter. De används även i dag med viss modifiering – men de används och det är viktigt. I dag tillverkas både nya modeller samt kopior av äldre modeller.

Vattenposter. Den vänstra är specialbeställd för Nora kyrkogårdar. Den högra står på Fellingsbro kyrkogård och är tillverkad av Aqua Design. Modellen finns på flera kyrkogårdar.

Dekorativt utformad vält från Näfverqvarns Bruk med spår av röd och grön kulör. Rockesholms kyrkogård.

På kyrkogårdarna finns även andra föremål av gjutjärn som trappor, lyktstolpar, planteringsurnor och säkert mycket mycket mer. Alla dessa föremål bidrar till att berätta om kyrkogårdens historia och utgör en del av kyrkogårdarnas kulturhistoriska värde.

Skador, underhåll och åtgärder

Följande kapitel redogör för vanligt förekommande skador och underhållsåtgärder som finns på gravvårdar och staket av gjutjärn. En viktig grund för alla åtgärder är att de inte får skada objektet och att de skall förlänga dess livslängd. Viktigt är också, att vara medveten om, att näst intill alla gravvårdar och staket som inventerats i Bergslagens kontrakt har ett **högt kulturhistoriskt** värde. Hällarna är ca 300- 250 år gamla, många av korsen är från 1800-talets mitt, i det stora hela är de flesta över 100 år gamla.

För dessa objekt går det inte att göra några generella bedömningar av olika åtgärder utan en enskild bedömning bör göras från fall till fall. Vid de flesta åtgärder, reparationer och i vissa fall även rengöring behövs först ett tillstånd av länsstyrelsen samt ett utlåtande av sakkunnig för bedömning av åtgärdens omfattning samt åtgärdsförslag. Dock är anvisningarna här generellt beskrivna för att ge en bild av olika åtgärder. Skötselråden är tänkta att ge en viss vägledning i det egna underhållsarbetet.

Viktigt att tänka på vid planering av åtgärder är att göra en ordentlig **förundersökning**. Går det att hitta lokal kunskap, vilka reste staketet och varför? **Hur har objektet varit målat?** Ta inte bort tidigare färglager utan att ta del av all information som finns i färglagren. Viktigt är att **rätt kompetens** finns med i projektet. Anlita dem som har kunskap om att arbeta med kulturhistoriskt värdefulla objekt och historiska material.

För ytterligare råd i dessa frågor kan församlingarna och pastoraten vända sig till länsstyrelsen, stiftsantikvarien och Örebro läns museum.

Rost

Rost är den vanligaste skadan på gjutjärn. Rost uppstår bland annat av fukt vilket är oundvikligt utomhus och behöver åtgärdas så att större skador kan undvikas. Typ av skada och omfattning avgör om åtgärden kan göras på plats, det vill säga ute på kyrkogården eller om gravvården eller staketet behöver plockas in på verkstad.

Bilden ovan till vänster visar ett rostangripet kors. Ett objekt med yta av detta slag bör tas in på verkstad för renovering. I många fall går målningsarbetet att utföras på plats om inte andra skador finns som kräver större åtgärder. Bilden till höger, ett smitt staket med detaljer av gjutjärn som på flera ställen håller på att rosta bort. Det viktiga här är att få stopp på rostangreppet genom att rengöra staket, mönja och måla om. Den till viss del bortrostade detaljen går att ersätta med en ny genom en ny avgjutning. Det finns grindar som är försedda med lås, låsen går att plockas isär och restaureras.

Rörliga delar så som grindar m.m. kan lätt underhållas genom att regelbundet smörja med konsistensfett, olja eller högpenetrerande rostlösare på sprejburk.

Staketet till vänster är till stora delar rostangripet men rester av silverimiterande färg finns kvar. Vid inventeringstillfället kunde vi inte se några fler färglager. Här är det viktigt att man återigen, om man inte vid målningsarbetet hittar någon mer kulör, målar staketet helt i silverkulör. Man ska inte per automatik måla allt gjutjärn svart utan att göra en undersökning av varje objekt innan åtgärd. Till exempel var det vanligt med svartmålad staket, som sedan hade förgyllda, bronserade eller silverfärgade detaljer.

Bilden till vänster visar en urna där färgen flagnar kraftigt. Här kan man skrapa bort all lös färg, göra rent från rostangrepp, mönja blottade partier och därefter måla hela urnan.

Målningsarbeten

Vid behov av ommålning behöver först en bedömning av arbetets omfattning göras och ett åtgärdsförslag tas fram. Det skall även beslutas vilken färgtyp/färgsystem som skall användas och var arbetet skall utföras, på plats eller om objektet behöver tas in på verkstad. Historiskt sett har man använt blymönja som grundfärg och därefter målat med tunna lager linoljefärg. Blymönjan är i dag förbjuden och får endast användas för yrkesmässigt bruk för att vårda objekt med kulturhistoriskt värde. Ur ett antikvariskt perspektiv är blymönjan och linoljefärgen att föredra och i vissa fall även ett krav. Linoljan är bland annat känslig för lindarnas honungdagg och bryts ner snabbare där dessa träd finns i objektets närhet. Alkydoljefärg klarar dessa angrepp bättre än linoljefärg.

Förutom linoljefärg används i dag även moderna alkydoljefärgssystem. Ett exempel är Introtekniks målningsystem med Isotrol grund och Isoguard Pansar vid målning av kulturhistoriska objekt, både i kyrkomiljö och i profan miljö. Isotrol grund är en linolje- och alkydbaserad, opigmenterad eller pigmenterad grundfärg. Isoguard Pansar är en alkydbaserad täckfärg som innehåller järnglimmer. Denna typ av färg är ett bra alternativ då den har en matt yta som liknar linoljefärgen när den börjat krita.

Om tidigare mönja eller annan typ av grundfärg finns kvar behöver den ej avlägsnas, endast rengöras. Där järnet är burt efter rengöring skall det strykas med mönja eller annan grundfärg i två lager. Gravvården målas därefter med två lager tunn linoljefärg alternativt alkydoljefärg. Det är viktigt att måla tunt så att fina detaljer inte göms av tjocka färglager. Som tidigare

nämnts är det viktigt att vara observant på tidigare färglager och kulörer så man inte per automatik målar allt gjutjärn svart.

Troligt är att alla gravvårdar ej varit bemålade från början. Man vet att till exempel Näfvekvärns bruk ofta använde rå linolja, ibland med grafitpigment som ytbehandling.

Alger, lav och mossa

Påväxt av exempelvis lav och alger kan komma med tiden om man inte kontinuerligt håller rent. Skuggiga partier på kyrkogårdarna skapar i allmänhet fördelaktiga miljöer för mikroorganismer. Vid dessa partier kan det vara fördelaktigt att se över om det finns behov av beskärning av växter, häckar etc. För att förlänga livslängden på objekten rekommenderas att rengöring utförs varje år vilket görs enkelt med rent vatten från slang eller trycksprut och **mjuk** pensel eller borste. Bladguldsytor är tåliga men repas mycket lätt vid oförsiktig rengöring. Vid större behov av rengöring som med lättare algpåväxt och fågelträck kan man tillsätta diskmedel av typen YES i en tryckspruta med varmvatten. Rengöring med vatten bör dock aldrig utföras vid risk för frost då det kan spränga sönder eventuell stensockel eller stenram.

Bemålat gjutjärn bör inte tvättas med orent vatten till exempel åvatten då detta kan göra mer skada än nytta. Sprinklersystem som försörjs med sjö-, å- och älvvatten är fullt av biologiskt material som ligger kvar på järn och sten. Det biologiska materialet göder då eventuella alger som redan finns på metallen.

Lämnar man kvar gräsklipp som stänkt upp på, eller nedfallna löv på en gravvård, blir det en grogrund för påväxt. Påväxten i sin tur håller kvar fukt. Bild nedanför till höger.

Sättnings-skador och andra skador

Vid förhöjd marknivå kombinerat med att marken rört sig vid tjällossning är det inte ovanligt att till exempel korsen sjunker ned i marken och /eller börjar luta. Vanligt är att staketens sockelstenar sjunker så pass mycket att staketet ligger an mot marken vilket bidrar till bland annat rostangrepp men också till att staketsektionerna går isär och i vissa fall knäcks. På staket med grindar kan detta även bidra till att grindarna inte går att öppna vilket försvårar skötseln av graven. Om sockelstenarna sjunker och blir snedställda kan det till slut bli som på bilden nedan till höger, att stolparna som håller staketsektionerna knäcks. Staketet nedan till vänster har fler skador. Den högra grindstolpens sockelsten har sjunkit ur sitt läge så stolpen börjat luta. Detta har bidragit till att den högra staketsektionen släppt från stolpen och grinden lutar ner i marken. Staketsektionen bakom gravstenarna har bågnat och behöver rätas ut. Sjunker marken ytterligare är det stor risk att staketet till slut knäcks. Gjutjärnet är inte speciellt flexibelt i sig utan spricker vid för stor spänning till skillnad från smidesjärnet som är mer elastiskt.

På korset ovan till vänster har ena korsarmen gått av. Det troliga är att det är en mekanisk skada som man provisoriskt "lagat" genom att binda upp korsarmen med ståltråd. Armen saknades helt vid tidigare inventeringstillfälle år 2006. Korset är även mycket rostangripet. Här skulle en sakkunnig firma behöva rengöra korset från rost, lösa fast korsarmen och därefter måla om korset. Observera att korset är vitmålat. Till höger, korsets sockel har sjunkit ned i marken.

Viktigt är att spara alla delar som av olika anledningar lossnat från staket eller gravvård. Om man i dag inte vill restaurera objektet till sitt ursprungliga utseende så är det möjligt att man vid senare tillfälle kan/vill göra det. Det är teknikhistoriska dokument som bör bevaras för framtiden. Mindre sprickbildningar kan stabiliseras med ett sättlim i väntan på en regelrätt restaurering.

Bilden till vänster är från tidigare inventeringstillfälle 2006, där man kan se hur regnvatten ligger kvar på hällen. På bilden till höger från 2015 kan man se hur församlingen höjt upp och lutat hällen något för att vatten lättare skall rinna av.

Mekaniska skador är ej ovanliga på gravvårdar och staket av alla slag på våra kyrkogårdar. Mekaniska skador är vanligtvis orsakade av fordon vid till exempel snöröjning och gräsklippning men även vid trimning av gräs. Skador som uppstår är bland annat, som på bilden till vänster, skrapmärken där färgen skrapats bort och järnmönjan blottas. Denna skada har troligtvis uppstått vid snöröjning men vi har sett liknande skador där man troligtvis varit oförsiktiga när man kört gräsklipparen. Viktigt också, är att hålla avstånd vid arbeten med grästrimmer då tråden lätt slår sönder färgskikten på gjutjärnet.

Något att tänka på, och vara vaksam för, är där gravvårdar och staket är placerade vid vägar som saltas respektive sandas vintertid samt på kyrkogårdar som använder å- eller sjövattnen vid bevattning. På dessa kyrkogårdar kan det behövas en tätare underhållsintervall för att hålla ytskikten rena från frätande salt och mikrobiell tillväxt.

Äldre lagningar

Tidigare väl utförda lagningar behöver ej innebära en förvanskning av objektets kulturhistoriska värde/värden. Avsnittet visar på några exempel av lagningar med brickor, spackling, stag samt kramla.

Bilden ovan. En äldre lagning av en korsarm som varit helt av. Lagningen är omsorgsfullt utförd och man kan knappt se sprickan.

Ovan till vänster ett kors vars korsstam varit helt av. Skadan är lagad med bricka på båda sidor. Till höger ett stöd mellan korsets korsstam och dess bas.

Det fanns tidigare en tradition att laga gjutskador som uppstod vid gjutningsprocessen. Dessa lagades vanligtvis med bly men även andra material förekom. Mindre skador kunde kittas med blymjölna uppblandat med krita eller kalk. Lagningarna ovan kan vara en lagning med bly.

Ett högt genombrutet kors har stabiliserats med ett stag. Bilden till höger visar hur staget är förankrat i korset. I inventeringsarbetet har vi även sett stag för att stabilisera och förstärka smäckra grindstolpar på ett gravstaket.

För att hålla ihop staketsektionen med stolpen har man strax under överliggaren förstärkt med en kramla.

Förutom vår egen kunskap vi samlat på oss genom tidigare arbete har vi i detta avsnitt diskuterat med, och använt metallrestaurator Cai Zetterströms rapport ”*Konservatorsrapport angående restaurering av gravvårdar i metall, Västra kyrkogården i Nyköping, Strängnäs stift, 2016-12-07.*”

Frågeställningar och konstateranden

Under arbetes gång har vi påträffat många intressanta frågeställningar. En del har vi funnit svar på, men tidsmässigt har lång ifrån alla rymts inom projektet.

Många gravvårdar av gjutjärn finns inte längre kvar i Bergslagens kyrkor eller på deras kyrkogårdar. Under årens lopp har säkert många gravvårdar plockats bort. I vissa församlingar såldes hällarna ut, till privatpersoner eller som skrot för att återanvända järnet. Det har gjort att materialet vi haft att utgå ifrån inte är ”komplett”. Att materialet inte är ”komplett” innebär till exempel att en modell av en gravvård, som i dag är ovanlig, kanske var den vanligaste modellen för 150 år sedan. Detta är viktigt att ha med sig när man läser och drar slutsatser ur det material vi har fått fram i inventeringen. Kanske finns det hällar bortglömda i förråd eller hos privatpersoner? En djupstudie i ”bortglömt och försvunnet” material samt en genomgång av de arkivhandlingar som finns för kyrkorna skulle ge en mer komplett bild och mer kunskap.

Vissa av de äldsta hällarna är signerade, men inte alla. De tidiga korsen saknar signering och märkning. Många av dem är lika och intressant vore att forska vidare kring detta. Vem gjöt dem och kanske framförallt var? Går det att koppla en viss modell till en viss släkt eller ett visst bruk? Spridningsområden, vad finns i angränsande län? En jämförande studie med angränsande län skulle ge en större kunskap i ämnet. Återfinns t. ex. de modeller som finns i Örebro län, i andra län. Vilka likheter och skillnader finns?

I detta projekt har fokus varit de gravvårdar av gjutjärn som återfinns på kyrkogårdarna. Mycket gjutjärn har så klart även funnit hos gemene man för profant bruk. En bredare studie skulle ge ytterligare perspektiv och kunskap i ämnet.

I Bergslagen är järnhanteringen central och har utgjort grunden för både länets och landets utveckling. Materialet av gjutjärn på kyrkogårdarna utgör ett spännande källmaterial som det går att hitta många frågeställningar kring, ur olika perspektiv, som är värda att forska vidare i. Detta för att få en bredare kunskap om bergs- och järnhanteringen, samhället och människorna som bodde och verkade i Bergslagen, men även i Sverige.

Slutord

Det gjutna järnet är en mycket viktig del av vår historia. På kyrkogårdarna som oftast har en mycket lång kontinuitet finns fortfarande många gravvårdar och även annat, av gjutjärn kvar som kan bidra till förståelse och kunskap om vår historia ur många olika aspekter. Här finns en tydlig koppling mellan Bergslagens historia med bergs- och järnbruk, hur samhället förändrats och utvecklats, till de tidiga hällarna från 1630-talet, över bergsmännen och de senare serietillverkade korsen, för gemene man, från industrialismen under 1800-talets slut.

Alla gravvårdar som finns, men även andra föremål som bänkar och blomsterurnor m.m, utgör viktiga pusselbitar som förmedlar vår historia, också efter att vi inte längre finns kvar. Gravvårdar och andra föremål utgör också ett viktigt forskningsunderlag. Kanske går det i framtiden att få reda på andra saker än vad vi kan i dag? Vi vet heller inte vilka frågor som kommer att ställas.

Att värna om det fantastiska kulturarv som föremålen av gjutjärnet är, blir därför mycket angeläget. Att tänka två gånger innan ett staket eller en gravvård plockas bort är viktigt. När något tas bort, tas också en del av kyrkogårdarnas historia och kulturhistoriska värde bort. Det gör också att våra barn och barnbarn inte får ta del av samma historia och möjlighet till fortsatt kunskapsuppbyggnad.

Församlingarna och pastoraten i Bergslagens kontrakt har en viktig kulturskatt att förvalta. Att vårda kyrkogårdarna och dess långa kontinuitet för kommande generationer så att de, liksom vi, kan få ta del av dessa miljöer.

Administrativa uppgifter

Diarienummer:	2014.230.141
Beställare:	Västerås stift
Utförare:	Örebro läns museum
Utförandeperiod:	2015-2016
Styrgrupp:	Anna Gütthlein, Västerås stift Anneli Borg, Örebro läns museum Charlott Torgén, Örebro läns museum
Projektledare:	Anneli Borg, Örebro läns museum
Projektdeltagare:	Anneli Borg, Örebro läns museum Charlott Torgén, Örebro läns museum
Referensgrupp:	Anna Gütthlein, Västerås stift Raoul Hjærtström, Länsstyrelsen Örebro Ann-Marie Gunnarsson Christer Kjellström, Vikers Konst & Metallgjuteri Cai Zetterström, Z-Metallform Martin Edlund, Örebro läns museum Ing-Marie Nilsson-Tarkkanen, Örebro läns museum

Källor och referenslitteratur

Apelman. J, Holmgren. E-L, *Gravhällar i Kalmar domkyrka 1681-2008*, Kyrkoantikvarisk rapport februari 2008, Kalmar läns museum

Byggnadskultur nr 4, 2001

Cornell. E, *Modernitetens fingeravtryck*, 2012

Grythyttans kyrka och församling, 1982

Herjulfsdotter. R, *Gravanordningar av gjutjärn – Kulturhistorisk undersökning 2012*, 2012

Klingnéus, S, ”Från Nerikes faktori till Bofors Kringsindustri i Örebro län”, *Bergslag och Bondebygd 1997*, 1997

Theorell. A, *Minnets stigar – en resa bland svenska kyrkogårdar*, 2001

Zetterström. Cai, *Konservatorsrapport angående restaurering av gravvårdar i metall, Västra kyrkogården i Nyköping, Strängnäs stift. 2016-12-07*